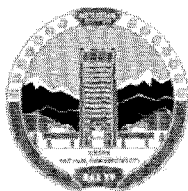

СІЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Профессор Х.К. Мұхамбеттің
85 жылдық және профессор
А. Айғабылұлының 80 жылдық
мерейтойына арналған
«ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
ПАРАДИГМАЛАР ЖӘНЕ
ЛИНГВОДИДАКТИКА» атты
республикалық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

28 сәуір, 2016 жыл

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

айларында айтылатын сөздер мен сөз тіркестері: *шуақ, тоңғысыз, шыбынсыз жаз.*

Қыс айларында үскірік, бет қаратпас аяз, «тіну» түкірік жерге түспес суық сөздері айтылады. Қыстың боран күндері *ақ түтек, ат құлағы көрінбейтін боран, сырғанақ жаяу борасын, ақ байтал ала қаныық* деп атап, бұрқанды дауылды сәттерді танытады. Күздегі суық «қара су жазғытұрғы желді «самал жел», көктемгі жылы желді «ақ күрек», күн шығып тұрған кездегі сіркіреген жауынды «соң жаңбыр», жаумайтын бұлтты «қысыр бұлт», наурыз айында ұзарған күнді «ұзынсары» деп айтатын халықтың әлде тенеулері де бар.

Қазақта «Малшы малынан бұрын ауа райының қас-қабын бағады» дейтін мәтел бар. Яғни, көшпелі өмір салтта жыл маусымдарының барша қасиет-құбылыстарын егжей-тегжей білмей тұрып ойдағыдай тіршілік құру мүмкін емес. Осы ретте жыл маусымдарының қасиет-құбылыстарына қатысты қандай тілінде орныққан тұрақты тіркестері назар аударады. Қыс «көктем туды», «жаз шықты», «күз түсті», «қыс келді» дейді. Тіл білетін адам ешқашан «қыс туды» немесе «күз шықты» демейді. Жалпы жыл маусымдары туралы тұрақты тіркестерінің астарында танымдық мән-мағына бар. Мысалы *көктем туды*, мұнысы дүниенің жаңғыруын, қайта түлейтіндігі біреудің екеу болатынын айтып тұр. *Жаз шығады* – жер астында өсімдік өсіп шығып, табиғат толысады деген сөз. *Күз түседі* – көктемде туып, жазда толысқан табиғат енді жемісін түсіріп жапырағын төгеді деген сөз. *Қыс келеді*, яғни қарлы борандатып, жаяу сырмалатып жететінін дәл беріп тұр.

Демек, көшпелі қазақтың қоршаған орта туралы атаулары мен тұрақты сөздері әр құбылыстың не екенін білдіретін сөздік белгі ғана емес, сонымен бірге белгілі бір құбылыстың табиғат қасиетін әйгілеп танытатын дерек көзі де. Бұл ретте жалпы тіл атаулыны, сол тілдердің құрамындағы сөздерді, белгілі дәрежеде, таным-тәжірибенің айғақ-көрінісі деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы, 1974. – 235 б.
- 2 Потанин Г.Н. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. Алматы, 1972. – 512 с.

- А.Н. К вопросу о 12-летнем животном цикле у турецких
Том I. Л., 1927. – 268 с.
Гриус Н.В. История древнего Востока. – Москва, 1941. – 457 с.
Сарыенова С.Е. Қазақ тіліндегі физика және астрономия терминдері.
Алматы, 2003. – 112 б.
Қайдар С. Қазақтар ана тілінде (этнолингвистикалық сөздік) 3- том.
Алматы, 2013. – 608 б.

СӨЙЛЕУ СТРАТЕГИЯСЫ МЕН ТАКТИКАСЫ

Әлкебаева Д.А.

*филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

*Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы речевого
стиля и тактика. А также в статье анализируются речевые стратегии
и тактики на основе анализа хода диалогового взаимодействия
весь разговор.*

Сөйлеу әрекетінде сөзге қатысушылардың (коммуникант-
ның) әрқайсысының өзіне тән стратегиясы мен тактикасы
Коммуникаттардың стратегиясы мен тактикасы –
тың қатысушылардың арнайы жоспары. Айтушы өзінің
жүзеге асыру үшін белгілі жағдайда стратегия
қолданады.

Сөзге қатысушылардың стратегиясы мен тактикасы сөз
маңызы орынға ие болатын басты компонент болып
Сөз стратегиясы коммуникацияның сөйлеу барысы-
ның нәтижелерін көрсетеді. Айтушының сөз страте-
гиясы сөйлеу тәртібіне негізделеді. Күнделікті тұрмыстағы сөз
қызметінде дәстүрлі сөз тактикалары әуақытта
таңытып отырады. Олардың қатарына дәстүрлі
жәдігерлерді жатқызуға болады, атап айтқанда, кідіріс,
ауа райы, бүгінгі күн жаңалығы, тыңдаушының
тұрғынын тудыратын мәселелер т.б.

Сөйлеу стратегиясында айтушы екінші серіктесінің қызығу-
шылығын тудыратын жағдаяттарға да ерекше көңіл бөледі.
Екінші серіктесінің мақтау сүйетін немесе оны жек көретін,
мақтау немесе оны толғанып жүрген мәселелерді сөйлеу
маңызына ала отырып, айтушы өзінің тактикасы арқылы
мақтаншық бағдарын қамтамасыз етеді. Сөз сөйлеуге

қатысқан коммуниканттардың әрқайсысы өз ниетіне прагмастилистикалық мән тудыратын тілдік бірліктерді алады да оны сөйлеу стратегиясына пайдаланады.

Сөз сөйлеуде сөйлеу стратегиясы диалогқа қатысушылардың әңгіме барысында толық сақталып отырады. Сөйлеу стратегиясы әдеттегі сөйлеу тәртібіне негізделіп жүзеге асырылады. Сөйлеу тактикасы сөйлеу стратегиясына жүзеге асыру тәсілдерінің функциясын атқарып отырады. Сөйлеу стратегиясы сөз жанрларындағы қызметінде жіктелінеді, сондықтан әр түрлі коммуникативті-прагматикалық қызмет атқарады. Сөйлеу стратегиясында коммуниканттардың айтушы мен тыңдаушы екі жақты стратегияны қолдануы мүмкін. Сөйлеу стратегиясында бірінші айтушы тыңдаушыға өтініш жасаса, онда екінші тыңдаушы оны қабылдағысы келмесе, түрлі тактикаларды пайдалана отырып мақсатын жүзеге асырады. Атап айтқанда, мына тактикаларды қолдануы мүмкін:

1. Өтінішті орындауға шамасы келмейді, күтіретін жетпейді, ашып айтуы немесе оны жасырын ұстап келеді.
2. Уақыты жоқ екендігін көлденең тартады.
3. Анық жауап бермейді.
4. Жауаптан қашып әңгіменің барысын басқа бағытқа өзгертеді, т.б.

Сөз стратегиясының бұдан да басқа түрлері кездеседі. Айтушы өтінішті орындауды талап етіп қана қолданбастан прагматикалық мақсатын толық орындағысы келсе, онда қолдану салу ниетінде дайын стереотиптерді жиі қолдануға тырысады. Сондықтан диалог үстінде мынандай сөйлемдерді жиі пайдаланады. Сенің ұятын бұған жібермейді. Біз дос емесіміз бе, маған сенбеуіңе не себеп, сенен осыны күткен жоқ едім, сенің қылығың әділдік пе, өзінді тәрбиелімін деп санайсың ба, бірақ біреу болса өтініш жасамас едім т.б.

Айтушы жеке тілдік бірліктерді қолдану арқылы диалог тактикасын жүзеге асыруды мақсат етеді. Мысалы, оған мынандай етістіктерді жиі қолданады: өтінемін, сенен сұраймын, тілеймін, өтінішімді орындайтыныға сенемін, тек сенен ғана үміт күтемін, саған ғана сенім артамын, сенің қолыңнан

Айтушы екінші коммуниканттың сеніміне арқылы да тактика қолданады, мысалы, құрмет тұтамын, адал ниетпен, отынымды жерге тастамайтыныңызды білемін, мектептің мұқият тұтамын, сені туған бауырымдай. Кейбір коммуниканттар сөз актілерінде стратегия-методтарды үшін екінші коммуниканттың кім екенін білдіріп отырып, қорқыту, үркіту, кекету, сескендіру стратегияларды прагматикалық мақсатта қолданады. Түрлі әлеуметтік топтар арасында, атап айтқанда психологияшы, бір-біріне тәуелді адамдар, қарым-қатынасқарарасында жиі кездеседі.

Сөз сөйлеу кызметінде жағымпаздық, түлкі бұлаңға салатын стратегиялар да анық аңғарылатындықтан, келесі коммуниканттың түсінуге ешқандай қиындық туғызбай, тактиканы қолдану сөз сөйлеу кызметінде байқалып тұрады.

Енді шеттерінен Абайды жаңа ғана танып, бұның құрақ ұшып тұрған кісі болысады... Бәрінің сөзі бізден беріп келіп едік. Кешеден ұлықты тосып, алаң тосып едік, кішкене арқа-бастың кеңігенін тосып едік. Кешеден, дидарласуды Қарамолаға жүрместен бұрын едік. Сізбен, көпке бірдей ел ағасымен жүз көрісу, біздің бізге ішу бізге қандай ганибет» деседі. Бәрінің сөзі әр түрлі мағынамен, бір ғана бояма, екі жүзді жағымпаздық жасама жорғалықты танытады (М.Әуезов. Абай жинағы).

Осы мәтінде М. Әуезов Абайдың жандаралмен сөйлесуінде Семейдің бес-алты болысы Абайға жағымпаздық үшін әр түрлі сөз тактикаларын қолданғанын жоғарыдағы мысалдан алынған сөздерді пайдалануы арқылы анық көрсетеді.

Сөйлеу жанрларының әрқайсысында сөз стратегиясы мен тактикасы біртектес бола бермейді. Мысалы, саяси элита сөз сөйлеуіндегі сөз стратегиясы мен тактикасының өзінше ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар. Саяси сөз сөйлеуіндегі сөз сөйлеушілердің басты стратегиясы төмендегідей:

- а) саяси көзқарасына сендіреді;
- б) өзінің имиджін көрсетеді;

- в) өзінің белсенді істеріне тындарманның көзін жеткізеді;
- г) өзіне қатысты сұраққа жауап береді;
- ғ) жағымды жақтарын көрсете біледі.

Саяси элита өкілдері өздерінің прагматикасына жету әрі саяси білімге қызықтыру үшін көптеген тактикалық қолданады. Мысалы, пікір, ұсыныс, сын, тағы басқа да тіл арқылы да прагматикалық мақсатын іске асырып отырады. Сөйлеу қызметі адам санасының күрделі де қызықты нысанынан құралатындықтан, айтушының қолданысында әдіс тәсілдері пайда болады. Сөйлеу қызметінде қоғамда әлеуметтік топтардың өкілдері, адамдардың әр түрлі типтері қарым-қатынасқа түседі. Атап айтқанда, жасы, жынысы, әлеуметтік, интеллектуалы, әлеуметтік статусы да бір-біріне үкесімділік танытып, психологиясы мен мінез-құлқы да бір-біріне сәйкес келмейтін адамдар сөйлеу эпизодтарында сөйлеу қызметіне қызыға құрады. Сондықтан олар сөйлеу стратегиясында әр түрлі тактикаларды қолданады.

Сөйлеу тактикасының алдында көптеген тілдік бірліктерді басқа қолданылатын, яғни тактиканы межеге алуды білдіретін лингвистикалық немесе лингвистикалық емес факторлар көңілге кездеседі.

Олардың қатарынан орын алатын аса күрделі сөз терминдерінің бірі – үнсіздік. Үнсіздік – лингвистикалық термин ретінде қарастырылатын аса күрделі категорияның қатарынан орын алады. Сөз сөйлеушілер коммуникативтік қарым-қатынасқа түскен кезде коммуниканттардың біреуі үнсіз қалады. Лингвистикалық көзқарас немесе ғылыми пайымдау тұрғысынан үнсіздікті үсіндірудің әр түрлі қырлары бар. Үнсіздік сөйлеу тактикасында жиі қолданылатын лингвистикалық аса күрделі категориялардың бірі болып саналады. Үнсіздік белгілі мәтін кеңістігінде көп нүктемен беріледі. Ал кез келген сөйлеу қарым-қатынасында үнсіздіктің ерекше рөл атқаратынын байқауға болады. Сөйлеу кезінде айтушының сөзді қолданбай, үнсіз қалуы, керісінше, айтушының сұрағына жауап бермей, тыңдаушының үнсіздік жасауы да белгілі прагматикалық қызмет атқарады. Әдәмі сөйлеп, сөзді белгілі коммуникативтік мақсатқа үйлестіруде кейде сөйлеушінің үндемей қалуы да үлкен мән мен астарлы

Сөйлеу қарым-қатынасында сөз тактикасы орынды сөзді құруға ықпал етеді. Тілдік қатар үнсіздік категориясы ерекше прагматикалық қаралады. Мысалы, Абайдың мына өлеңіндегі маңи қандай?

Мен үндемей жүремін көп,
Мен отып, ойсыз суық жан деп,
Мен жетпінді көзден жас қып
Менің болады ол неге сеп.

Абай үнсіздікті сөйлеу тактикасы ретінде қарастырмайды. «Мағыш, бір көруді өтініп ем, қабыл алмайсың ең алдымен алғыс айтамын. Мағыш жауап қатқан кезінде қысылып, жымыды да, Әбіштің жүзіне бір сәт көзіңді қоя тастады. Жігіт не айтпақ боп келді. Бүгінгі аузынан не естімек. Бұл күнге шейінгі өмірінде ешкімнен мұндайлық оңаша сыр бөлісіп көрмеген таза, сұлу ұяны қымсынып, үркектеп қарады» (М. Әуезов. Абай романы). Осы үзінгіден ары қарай романда Әбіштің айтқан сөзін біз білеміз. Мағрипа Әбіштің айтқан сөзін, аруақытта өзіне өзі сұрақ қойып отырады. Мағрипаға өмірдегі туралы ашық айта алмауын түрлі сөйлеу тактикасы арқылы жеткізеді.

Сөз сөйлеуге қатысқан бір сөйлеушінің стратегиясы мен тактикасы прагматикалық мақсаты басқа ортадағы сөйлеушінің стратегиясы мен тактикасынан мүлде бөлек болып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысмақасев М., Серғалиев М. Қазақ тіл мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 2000.
2. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров. – М.: Прогресс, 1979.
3. Клинов Е.В. Речевая коммуникация. – М.: Рипол классик, 2002.
4. Гарасенко Т.В. Этикетное жанры русской речи: благодарность, поздравление, соболезнование: Автореф. канд. филол. наук. – Воронеж, 1999.
5. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1999.
6. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагматистикасы: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 258 б.

МАЗМҰНЫ

I. ПРОФЕССОРЛАР ХАСАН КӘРІМҰЛЫ МҰХАМБЕТ ПЕН АЙТБАЙ АЙҒАБЫЛУЛЫ ТУРАЛЫ

<i>Сағындықұлы Б.</i> Кемел парасат иесі.	3
<i>Тасымов А.</i> Көрнекті ғалым Айғабылұлы Айтбайдың ғылыми мұралары жайында бірер сөз.	5
<i>Тасымов А.</i> Белгілі түркітанушы ғалым, абзал азамат, ұлағатты ұстаз Хасан Мұхамбет-Кәрімнің 85 жылдығына арналады.	9
<i>Момынова Б.</i> Ұстазға деген құрметпен.	12
<i>Салқынбай А.Б.</i> Мамандыққа адалдық.	20
<i>Кәрімов Х.</i> Кәрімов және қазіргі қазақ диалектологиясының мәселелері.	26
<i>Құлжанова Б.</i> Шоқтығы биік ұстаз.	32
<i>Егізбаева Н.Ж. А.</i> Айғабылұлы қазақ тіл білімі салаларын оқыту жайында.	34
<i>Саткенова Ж.Б.</i> Тілші, ғалым Хасан Кәрімұлы Мұхамбет ғылыми зерттеулерінің теориялық және әдістемелік сипаты.	39

II. ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДІҢ КОГНИТИВТІК, ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ, СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫ ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

<i>Ақымбек С.</i> Еліктеу сөздердің фоносемантикалық мәселесі.	43
<i>Амантай Т.</i> Жағымды эмоциялар тудыратын соматикалық фразеологизмдер және олардың прагматикасы.	50
<i>Аметова С.</i> Метафорадағы комбинаторлы өзгерістер.	55
<i>Алиева Д.Б.</i> Қазақ этнонимдерінің қолданысындағы ұлтты ұйыстыру идеясы туралы ақпараттар.	61
<i>Аязбаева С.</i> Қазақ тілі жұрнақтарының буын тұрқын модельдеу.	68
<i>Әбутәліп О. М.</i> Қазақтың күнтізбесіндегі этномәдени мәнділіктер.	76
<i>Әлкебаева Д.А.</i> Сөйлеу стратегиясы мен тактикасы.	83
<i>Әмірақынова Г.А.</i> Қазақ әзілдерінің танымдық ерекшеліктері.	88
<i>Бегалиева Л.Б.</i> Етістік арқылы жасалған мезгіл мәнді синонимдер.	94
<i>Болат Р.</i> Адамдардың жас ерекшелігіне байланысты мезгіл ұғымдарының түр-түспен ассоциациялануы.	101
<i>Ебелекбаева Ә.Қ.</i> Интонацияның функциясын суперсегментті деңгейде қарастыру.	112
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Қазақ баспасөзі және сөз мәдениеті.	121
<i>Зайсанбаев Т.Қ., Шойбекова Ә.Ж.</i> Қосарлы еліктеуіш сөздердің дыбыстық ерекшеліктері.	127
<i>Иманалиева Ф.К.</i> Лепті сөйлемдердегі коммуникативтік мақсат.	134
<i>Қарабалына А.</i> Бұқаралық ақпарат құралдарында прецеденттік тақырыптарды қолданудың лингвомәдени заңдылықтары.	143
<i>Құдасова А.</i> Салт-дәстүр атауларының уәжділігі мен семантикасы.	147
<i>Лебаева А. Ж.</i> Аргументтік дискурс және оның бағалау лексикасын талдау.	152

<i>Назарова Ә.Н.</i> Гендерлік лингвистиканың зерттелу бағыты мен танымдық негізі.	158
<i>Наурызбекова С.Н.</i> Сағи Жисенбаев лирикасындағы автор бейнесінің тілдік көрінісі.	161
<i>Нұрмұхан Ә.С.</i> Қазақ әдебиетіндегі «күлкінің» эмоционалдық-сезімдік көріністі беруі.	170
<i>Оспан Ә.</i> Адамдардың жас ерекшелігіне байланысты көңіл-күй ұғымдарының түр-түспен ассоциациялануы.	174
<i>Өмірбекова Р.Қ.</i> Етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу принциптері.	183
<i>Таңсықбаева Б.А.</i> Үстеу сөзжасамдық жұрнақтарының өзіндік ерекшеліктері.	191
<i>Тасимова С.</i> Әскери терминдердің стилі.	199
<i>Тулекова Г.Х.</i> Әлеуметтік-аффектілік игерудің нәтижесі когнитивтік-танымдық игерудің нәтижесі.	201
<i>Үкібаева М.</i> Тәуелдік жалғауының пайда болуы.	209

II. ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

<i>Әміреев Н.Ә.</i> Өзге тілді студенттердің шығармашылық құзыреттілігін қалыптастыру.	215
<i>Күркебаев К.К.</i> ҚР ЖОО көптілді оқыту мәселелері.	225
<i>Қарабаева Х.Ә.</i> Тіл үйретуге бағытталған оқу құралдарының мазмұндық, құрылымдық сипаты.	231
<i>Малик М.М.</i> Сөйлеу актілерінің әлеуметтік желілердегі көрінісі.	237
<i>Мамаева М. Қ.</i> Сөйлемнің анықтауыш мүшесі мен айқындауыш мүшесін салыстырып оту тиімділігі.	244
<i>Махмұдова С.М.</i> Тілдік жоғары оқу орындарының студенттеріне саяси дискурстың грамматикалық аспектісін үйретуде блог технологиясының тиімділігі.	250
<i>Мәккеева А.</i> Түр-түстердің ассоциациялану ерекшелігінің медицинада қолданылуы.	259
<i>Naraliyeva R. I., Bissenbayev A.K., Dosanov B.I.</i> Search and researches of innovative priorities in teaching kazakh in the polylingual sphere.	265
<i>Нуртасина А.О.</i> Қазақ тілі сабақтарында ойындарды қолданудың тиімділігі.	273
<i>Омарова Б. А.</i> Студенттердің ауызша сөйлеу тілін дамытуға бағытталған жағтыу түрлері.	280
<i>Сатсыпиев О.Т.</i> Әлеуметтік желілердегі сөз мәдениеті сын көгермейді.	285
<i>Сарғайбаева А.О.</i> Мәдени құзыреттілікті қалыптастыруда мәгінді пайдалану технологиясы.	290
<i>Шынайбекова А.К.</i> Қазақ тілін үйрету мақсатында заң саласы мәтіндеріне грамматикалық талдау.	300
<i>Шелебаев А.</i> Хикаялық дастандардың жанрлық ерекшелігі.	307